

Ю.Савельєв, канд.. філософських наук, доцент,
старший науковий співробітник факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Соціальне включення в оцінці соціальної якості: практики участі населення України в 2000-х роках

В статті обґрунтовується пріоритетність практик політичної, громадянської і соціальної участі населення для вимірювання соціального включення як компоненту якості суспільства. На основі порівняльного аналізу даних третьої (1999-2001) і четвертої (2008-2010) хвилі Європейського дослідження цінностей демонструється суперечливість тенденцій різних типів участі в Україні протягом кінця 1990-х – 2000-х років, що дозволяє оцінити важливі вимір соціальної якості українського суспільства в контексті інших країн Східної і Західної Європи. За структурою факторів громадянської і соціальної участі Україна має спільні риси як з демократичними країнами – Німеччиною, Францією і Польщею, так й з авторитарними Росією і Білоруссю. Зростання політичної активності і диспропорційно низький рівень громадянської і соціальної участі в Україні вказують на проблеми соціального включення і, відповідно, відносно низький рівень соціальної якості. Зроблено висновок, що політичні перетворення без належних зрушень в сфері громадянської і соціальної участі не призведуть до посилення демократичних інститутів українського суспільства і створення стабільної системи консолідованої демократії.

Ключові слова: соціальна якість, соціальне включення, політична участь, громадянська участь, соціальна участь

The article contends the priority of practices of political, civic and social participation in the measurement of social inclusion as a component of social quality. Comparative analysis of the third (1999-2001) and the fourth (2008-2010) waves of European values study demonstrates contradictory tendencies of different types of participation in Ukraine during the late 1990s - 2000s which allows an assessment of important dimension of social quality of Ukrainian society in the context of other countries in Eastern and Western Europe. The structure of factors of civic and social participation in Ukraine has similarities with democratic countries - Germany, France and Poland, as well as with authoritarian Russia and Belarus. The growth of political activity and disproportionately low levels of civic and social participation in Ukraine point to problems of social inclusion and, respectively, relatively low level of social quality. It is concluded in the article that political reforms without corresponding changes in civic and social participation will not lead to the strengthening of democratic institutions of Ukrainian society and establishing a stable system of consolidated democracy.

Keywords: social quality, social inclusion, political participation, civic participation, social participation

Соціальне включення є базовою характеристикою суспільства і одним з чотирьох компонентів моделі соціальної якості [European Network Indicators on Social Quality, 2005; van der Maesen, Walker, 2005; Abbott, Wallace, 2010; Abbott, Wallace, 2012]. В рамках підходу соціальної якості (social quality approach) соціальне включення визначається як «міра, відповідно до якої люди мають доступ і інтегровані до різних соціальних інститутів і соціальних відносин, що утворюють повсякденне життя» [van der Maesen, Walker, 2005: p.12].

Слід зауважити, що «інтегрованість» вже логічно передбачає наявність «доступу», хоча останній не обов'язково може призводити до успішної інтеграції. Тому в контексті соціологічного дослідження можна розглядати соціальне включення як «ступінь того, наскільки люди є і відчувають себе інтегрованими до інститутів, організацій і соціальних систем» [Abbott, Wallace, 2012: p. 156]. Йдеться як про членство у великих мережах і формальних організаціях, так й про безпосередні родинні і товариські контакти. В результаті індикатори соціального включення охоплюють різноманітні і часто непов'язані між собою аспекти людського життя – від голосування на виборах і національної гордості до сімейного стану і складу домогосподарств [Abbott, Wallace, 2010; Abbott, Wallace, 2012].

Концептуалізація і операціональна дефініція соціального включення (інклюдії) є предметом тривалої дискусії [Silver, 2010; Савельєв, 2012]. Неузгодженість є наслідком ще й того, що термін «соціальне включення»

у політичному дискурсі і науковій літературі цілковито підпорядкований змісту поняття соціальної ексклюзії (виключення). Останнє концептуалізується як брак участі в основних видах діяльності суспільства [Burchard et al., 2002], або, у більш широкому розумінні, як розрив соціальних зв'язків, що призводить до зменшення участі, доступу та солідарності [Silver, 1994].

Т.Аткінсон і Е.Марлье розуміють соціальну інклюзію «як процес, за допомогою якого суспільства борються з бідністю і соціальним виключенням» [Atkinson, Marlier, 2010]. Втім, таке розуміння концепту «соціальне включення» позбавляє його самостійного смислового навантаження, оскільки він може означати лише нульову точку на шкалі ексклюзії. Тобто пануюче сьогодні у літературі концептуальне бачення зводить соціальне виключення і включення до міри відносної депривації [Sen, 2000]. Це дозволяє виявляти депривовані групи і описувати їхнє становище у контексті суспільних норм і стандартів життя. Проте таке бачення має обмеження поза дескриптивною метою. У його межах суперечливим є взаємини між ексклюзією і включенням з одного боку і депривацією з іншого, оскільки остання може не супроводжуватись розривом соціальних зв'язків, а такий розрив не призводить до депривації. Протириччя концепції соціального включення полягає в тому, що, маючи своє коріння в соціальній теорії, ця концепція, сформувалась і продовжила розвиватись під впливом ідеологічних парадигм і соціально-політичного дискурсу [Савельєв, 2012].

Отже, необхідно подолати ці концептуальні розбіжності. Метою цієї статті є вдосконалення моделі соціальної якості і обґрунтування пріоритетності практик політичної, громадянської і соціальної участі населення для вимірювання соціального включення як компоненту якості суспільства. На основі порівняльного аналізу ми продемонструємо суперечливість тенденцій різних типів участі в Україні протягом кінця 1990-х – 2000-х років, що дозволить оцінити один з вимірів соціальної якості українського суспільства в контексті інших країн Східної і Західної Європи.

На відміну від домінуючого сьогодні в літературі уявлення про соціальну ексклюзію і соціальне включення як міру релятивної депривації, в соціологічній теорії ці феномени передусім розглядалися через формування нееквівалентних відносин між соціальними групами. Ключовим для розуміння сутності цього процесу є теорія соціальних підсистем Т.Парсонса [Parsons, 1971]. За Т.Парсонсом соціальне включення є одним з аспектів процесу розвитку і споріднене з інтегративною підсистемою суспільства – соціетальною спільнотою. Розвиток через поглиблену диференціацію і збільшення складності соціальної системи пов'язаний з проблемами інтеграції. Їхнє розв'язання можливе шляхом «включення нових одиниць, структур і механізмів в межах нормативної конструкції соціетальної спільноти» [Parsons, 1971: p.27]. Цей процес включення Т.Парсонс, спираючись на Т.Х.Маршала [Marshall, 1950], розглядає як набуття громадянства і поширення прав.

Проте для суспільства «пізнього модерну» це вже не є адекватною і вичерпною характеристикою соціального включення. Така характеристика повинна відображати як можливості, які пропонує соціальна система акторам через систему інститутів [Acemoglu, Robinson, 2012], так і властивості самих акторів, які сформувались під час соціалізації у поєднанні з особистим творчим потенціалом. Якщо у добу раннього модерну першочерговим завданням для різних соціальних груп було здобуття політичних, громадянських і, зрештою, соціальних прав [Marshall, 1950], то на сучасному етапі на перший план виходить бажання і вміння людей використовувати свої права. Історичний досвід свідчить про те, що розвиток суспільства останніх трьох століть, передусім економічний, разом з поширенням громадянських прав передбачає «мобілізацію людей та їхніх потреб, домагань і бажань» [Dahrendorf, 1992: p.16]. Він також означає можливість того, що «кожен індивідуум має право втілювати свої права і преференції і захищати їх від наявних центрів влади» [Touraine, 2009: p. 104].

В цьому полягає соціальна якість і потенціал розвитку сучасного суспільства. Тому є принциповою відмінністю між активним і пасивним громадянством [Turner, 1990; Turner, 2001]. Важливо розрізнити забезпечення громадянськими правами, їхнє пасивне прийняття і активну реалізацію громадянських прав та обов'язків [Кутліска, 2002]. Реалізація цих прав відбувається через участь соціальних акторів в різних сферах життя суспільства. Отже, ключовий аспект соціального включення можна виміряти через показники політичної і громадської участі, через яку відбувається вплив на процес прийняття рішень і здійснюється контроль за діяльністю органів влади, а також участі у соціальній взаємодії, яка є основою солідарності і кооперативної поведінки. Участь є важливою складовою сучасних суспільних процесів і є невід'ємним проявом соціальної агентності. За допомогою участі індивіди і соціальні групи відстоюють свої інтереси і цінності, підтримують соціальні зв'язки і забезпечують розвиток суспільства.

Необхідно зауважити, що в такому розумінні соціального включення підхід соціальної якості, який виділяє ресурсний компонент соціально-економічної безпеки, компоненти солідарності, «доступу і участі» і набуття повноважень [European Network Indicators on Social Quality, 2005: p. 15], стає спорідненим модернізаційній моделі Р.Інглхарта і К.Вельцеля, в якій акцент зроблений на формуванні постматеріалістичних та емансипаційних цінностей у процесі розвитку суспільства [Inglehart, Welzel, 2005; Welzel, Inglehart, 2008]. Ця модель складається з: 1) ресурсів, які забезпечують вибір людини; 2) цінностей, які визначають вибір (мотивують його спрямованість); 3) політичних та правових інститутів, які гарантують реалізацію вибору. В цілому така тріада створює можливості і повноваження для людей керувати власним життям, що є основою загальнолюдського емансипаційного тренду [Welzel, Inglehart, 2008]. Це втілюється лише через повноцінну і активну участь і може вважатись термінальним критерієм розвитку суспільства і виміром соціальної якості.

Соціологічні і політологічні дослідження форм і типів участі громадян й характеристик їхньої активності є надзвичайно розвиненими і є одним з провідних трендів компаративних розвідок сьогодні [Cultural and Economic changes, 2013]. В літературі, передусім, приділяється велика увага формам політичної участі, яка вважається необхідною передумовою існування демократії, що є теоретично і емпірично обґрунтованим [Barnes, 1979; Dalton et al., 2010].

Неможна не погодитись, що ефективне існування демократичного суспільства залежить від високого рівня політичної активності [van der Meer et al., 2009]. В той же час, слід підкреслити, що підвищення політичної участі населення не є універсальним рецептом для розвитку демократичних інститутів. Як слушно зауважує П.Норріс, «можливості для участі.. є необхідною але далеко не достатньою умовою для демократії... участь сама по собі не гарантує функціонування представницької демократії» [Norris, 2002: р. xii, 5]. Зокрема, досвід України демонструє суперечливі тенденції різних форм участі громадян. Наприклад, в Україні зниження довіри парадоксально поєднується зі зростанням рівня участі, що не відповідає існуючим теоріям [Wallace et al., 2012].

Порівняльний аналіз, результати якого представлені в цій статті, демонструє невідповідність рівнів і тенденцій політичної, громадянської і соціальної участі в Україні протягом кінця 1990-х – 2000-х років (докладніше про основні типи участі див.: [Saveljev; 2013]). На відміну від попередніх досліджень предмет цього дослідження складають саме типи соціальної і громадянської участі та їхній зв'язок з політичною активністю громадян.

Матеріалом для аналізу є дані третьої (1999-2001) і четвертої (2008-2010) хвилі Європейського дослідження цінностей (EVS) [EVS, 2011]. Вибірка репрезентативна для населення віком від 18 років. Методи аналізу – дескриптивна статистика і бінарна логістична регресія. Для порівняння загальних тенденцій відібрано 32 країни, що разом склало 88 318 респондентів, в тому числі в Україні 1195 і 1507 опитаних в 1999 р. і 2008 р. Для порівняння систем факторів громадянської і соціальної участі методом логістичної регресії відібрано 6 країн. Крім України, яка є основним об'єктом дослідницького інтересу, було обрано три сусідні країни, що мають спільне соціалістичне минуле, але мають різні політичні системи сьогодні: це Росія і Білорусь, в яких панують авторитарні режими, і Польща, що є східноєвропейською країною ЄС з демократичними інститутами. Як основа для порівняння були обрані країни консолідованої демократії, що є найбільшими в ЄС – Німеччина і Франція.

Комплекс індикаторів всіх трьох типів участі за даними Європейського дослідження цінностей [EVS, 2011] складають 17 питань. В статистичному моделюванні за допомогою бінарної логістичної регресії громадянська участь вимірюється за дихотомічною шкалою: так, якщо респондент був залучений до волонтерської (безоплатної) роботи для хоча б однієї з різноманітних громадських організацій; ні, якщо для жодної. Аналогічно для соціальної участі – це волонтерська (безоплатна) допомога в соціальній сфері (людям похилого віку, з обмеженими можливостями, знедоленим, тощо).

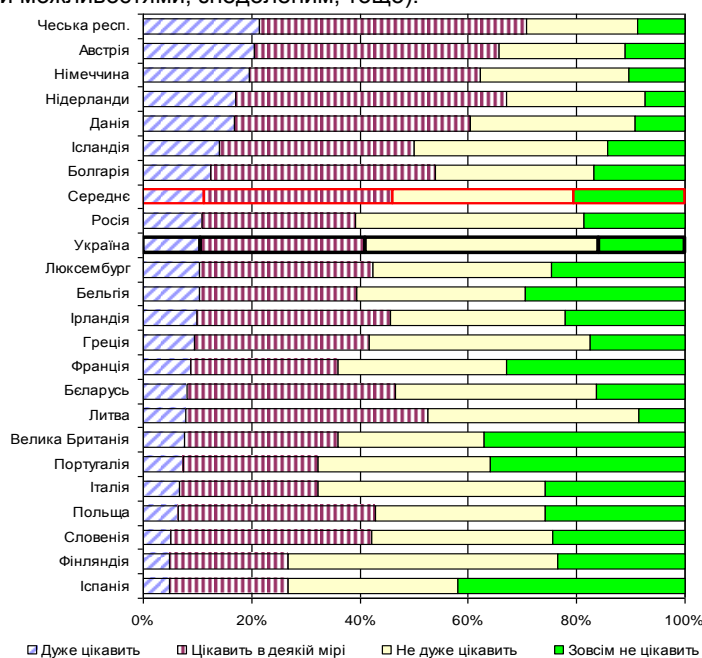

Рис. 1. Інтерес до політики. Відповіді на запитання „В якій мірі Ви цікавитися політикою?“, 1999–2001 рр. (%)

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

Дескриптивний аналіз свідчить, що протягом періоду з кінця 1990-х – до кінця 2000-х років політична активність в Україні за показниками конвенціональної участі не відрізнялась суттєво від більшості європейських суспільств, які мають стабільні демократичні системи. За цей час значно підвищився інтерес до політики і Україна потрапила до групи країн з рівнем участі, який перевищує загальноєвропейський (див рис. 1 і рис. 2).

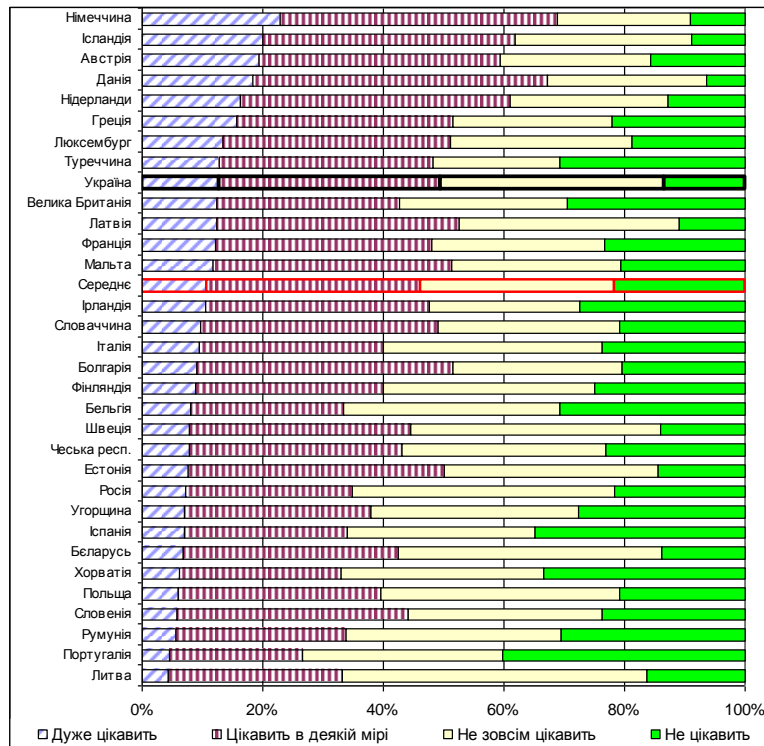

Рис. 2. Інтерес до політики. Відповіді на запитання „В якій мірі Ви цікавитися політикою?”, 2008–2010 рр. (%)

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

Інший індикатор інтересу до політики в Україні (обговорення політичних проблем з друзями) був вище середнього вже в 1999 р. (19,4% респондентів робили це часто). В 2008 р. цей показник практично не змінився (зменшився до 18,8% в межах статистичної похибки) (див рис. 3).

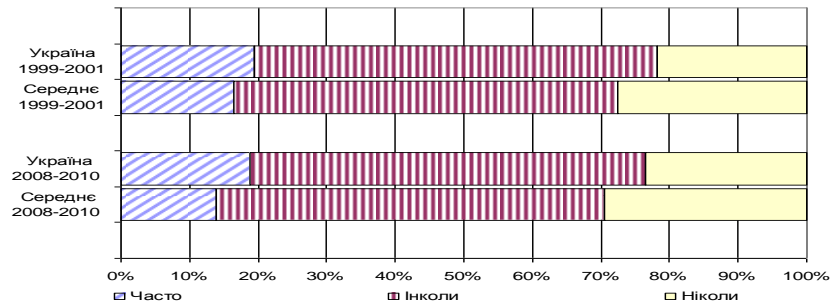
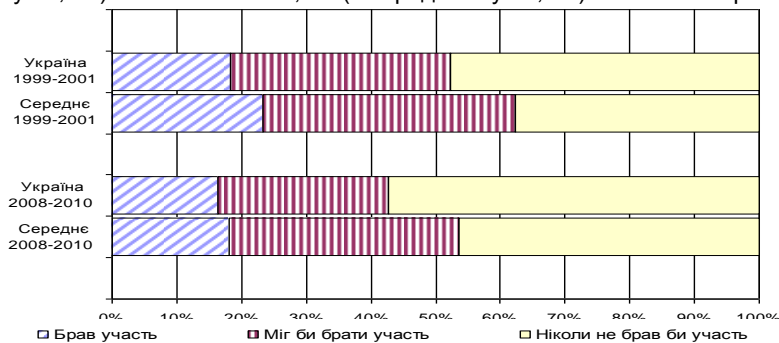

Рис. 3. Динаміка інтересу до політики. Як часто обговорюють політичні проблеми з друзями 1999-2001 – 2008-2010 (%)

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

В традиційних (конвенціональних) формах політичної участі українці близькі до середньоєвропейських значень. Участь у санкціонованих (мирних) демонстраціях брали 18,3% в 1999-2001 і 16,3% і 2008-2010 роках (в середньому 23,4% і 18,2%, тобто статистичне значуще зниження сталося як в Україні, так в Європі в цілому). Водночас, в більшій мірі є відмінність в порівнянні з іншими суспільствами в числі тих, хто ніколи не взяв би участь – 47,7% (в середньому 37,7%) в 1999-2001 і 57,4% (в середньому 46,4%) в 2008-2010 роках (див рис. 4).

**Рис. 4. Динаміка участі у санкціонованих / мирних демонстраціях.
1999-2001 – 2008-2010 (%)**

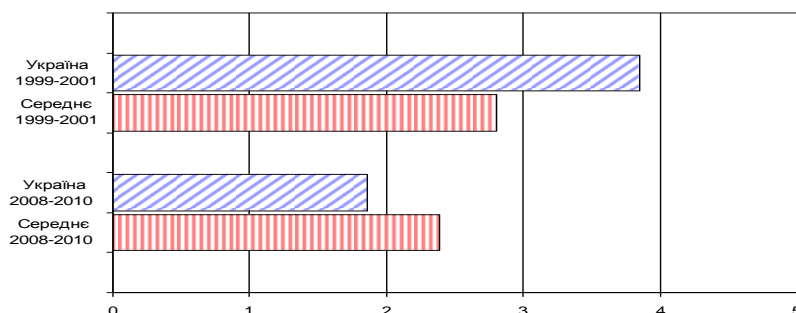
Джерело: EVS (2011). *European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File*

В неконвенціональній формі політичної участі (бойкоти) Україна поступається більшості країн Західної Європи. Мали досвід бойкотів 4,9% (в середньому 9,3%) в 1999-2001 і 4,4% (в середньому 8,5%) в 2008-2010 роках (зміни в межах статистичної похибки). Втім, на тлі своїх сусідів в 2008-2010 роках – Польщі (3,6%), Чеської республіки (5%), Латвії (4,2%), Естонії (3,3%), а також Португалії (4,6%), Україна не виділяється, дещо випереджаючи Словаччину (2,3%), Росію (2,3%), Угорщину (2%), Румунію (1,8%), Литву (1,8%) і Білорусь (1,4%).

Якщо політична активність в Україні є близькою до середніх Європейських значень, а за конвенціональними формами участі і інтересу до політики, навіть, трохи збільшилася, показники громадянської участі в цей період демонстрували занепад. Аналіз даних Європейського дослідження цінностей не дозволяє погодитись з висновком про те, що протягом другої половини 1990-х – 2000 років спостерігалось невелике зростання громадянської участі в Україні [Wallace et al., 2012].

За показниками приналежності до громадських організацій в Україні за десятиліття суттєво зменшилися кількість людей, що є членами профспілкових асоціацій. Всі інші зміни були в межах статистичної похибки. Проте самі показники крім членства у профспілках (високий рівень якого, очевидно, пояснюється спадком радянських часів) є низькими в порівнянні із загальноєвропейськими тенденціями: 21% були членами профспілок в 1999 р і 12.5% в 2008, 4.5% і 2.7% в релігійних організаціях, 0.6% і 0.3% в організаціях із захисту прав людини, 0.6% і 0.5% в екологічних організаціях або організаціях із збереження середовища або захисту прав тварин.

Також на межі статистичної похибки зменшилося число людей, які були залучені до волонтерської роботи для профспілок (див. рис. 5). Проте, якщо у 1999-2001 рр. частка людей в Україні, що безоплатно надавали допомогу профспілковим організаціям (3.8%), перевищувала середньоєвропейське значення (2.8%), то у 2000-2010 рр. ця частка (1.8%) була вже нижче за нього (2.4%). Слід також відзначити, що, хоча зміни в Україні з 1999 до 2008 р. залишаються статистично незначущими (в межах 2% через дуже малу кількість таких категорій респондентів), вони є негативними і ранг країни за кількістю членів в екологічних, релігійних і правозахисних організаціях знизився в порівнянні з 1999 роком (див рис. 6).

**Рис. 5. Динаміка громадянської участі: Волонтерська неоплачувана робота для профспілок
1999-2001 – 2008-2010 (%)**

Джерело: EVS (2011). *European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File*

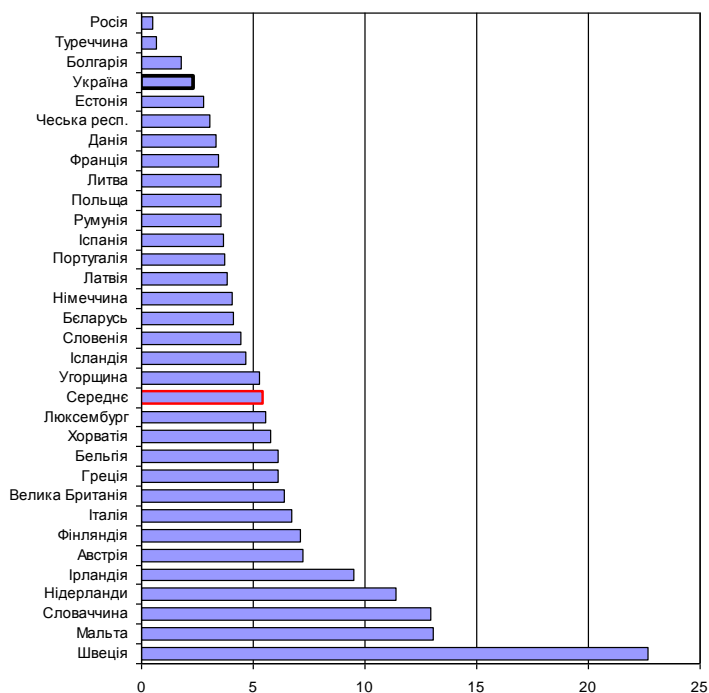
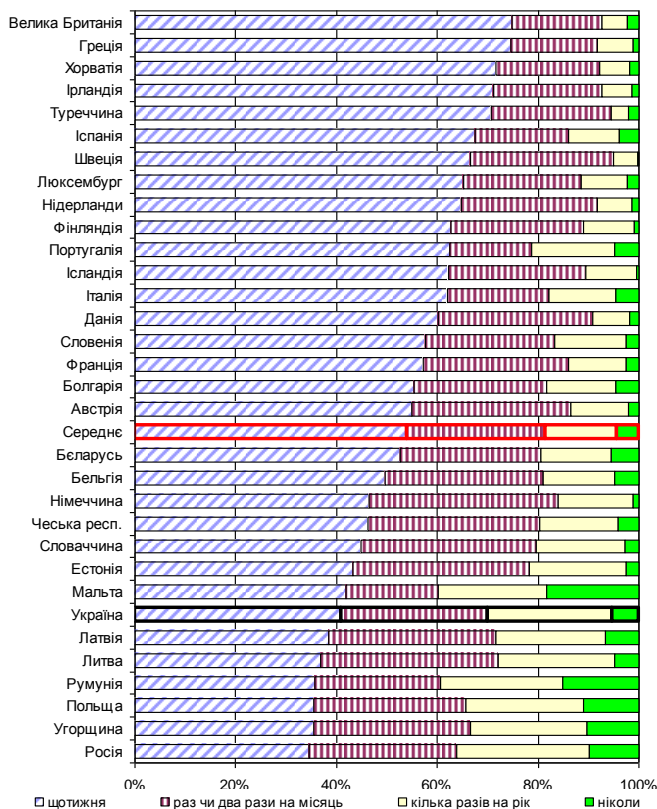

Рис. 6. Громадянська участь: Волонтерська неоплачувана робота для релігійних або церковних організацій 1999-2001 (%)

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

Рівень соціальної участі в Україні є ще нижчим за громадянську і Україна належить до групи європейських суспільств з найменш соціально активним населенням. Навіть за показником соціальних контактів (див рис. 7) Україна поступається більшості країн і разом з Латвією, Литвою, Угорщиною, Польщею, Румунією і Росію знаходиться в низу рейтингу. Звичайно, значна частина українців регулярно підтримують товариські контакти з друзями і з колегами по роботі – 41% проводять час з друзями щотижня. Проте, така частка є порівняно низькою відносно інших країн – менше 1 квартиля 42,9% (середнє по Європі – 53,9%). Лише, якщо об'єднати цю частку з часткою тих, хто зустрічається раз чи два на місяць, дозволяє віднести Україну (70,1%) до основної групи країн (1 квартиль – 65,9%). В Україні 5,2% тих, хто ніколи не проводить час з друзями. Це менше, ніж в Польщі (11%), Угорщині (10,3%) і Росії (9,8%), але все одно вище за 3 квартиль (5%).

**Рис. 7. Соціальна участь: Соціальні контакти.
«Як часто проводить час з друзями», 1999-2001 (%)**

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

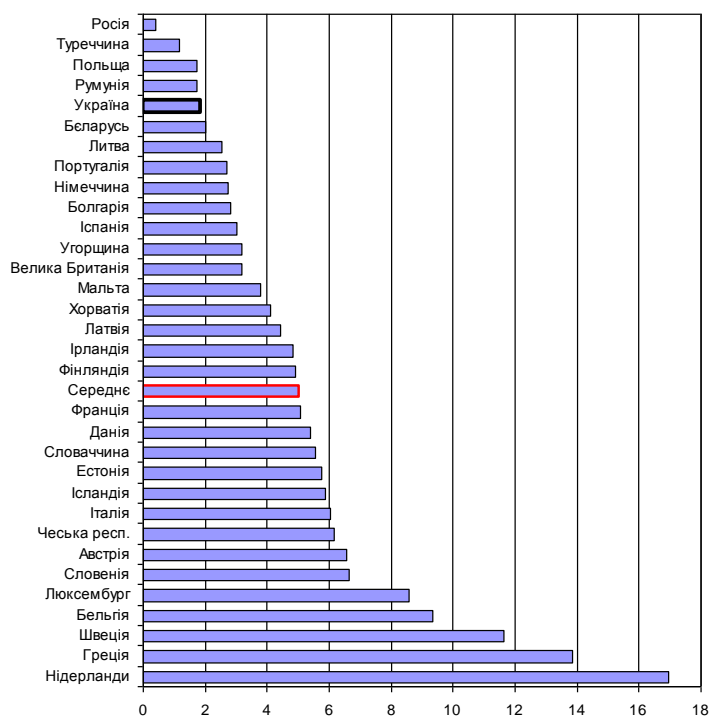

Рис. 8. Соціальна участь: Волонтерська неоплачувана робота на освітніх, мистецьких або культурних заходах, 1999–2001 рр., (%)

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

Ключовою складовою соціальної участі є надання взаємодопомоги, яке в наявних даних вимірюється питаннями про здійснення волонтерської роботи на освітніх, мистецьких або культурних заходах, а також на спортивних заходах або організації активного відпочинку. Рівень залучення до волонтерської роботи в Україні є вкрай низьким – менше відсотка від опитаних (див рис. 8 та 9). Україна в цьому подібна до Туреччини, Росії, Польщі і Білорусі. Це свідчить про низьку солідарність, недостатню взаємодію і залучення до добровільних організацій на рівні громади. Існуючі соціальні контакти (спілкування з друзями і колегами по роботі) не втілюються ані у взаємну допомогу, ані в організацію спільного дозвілля.

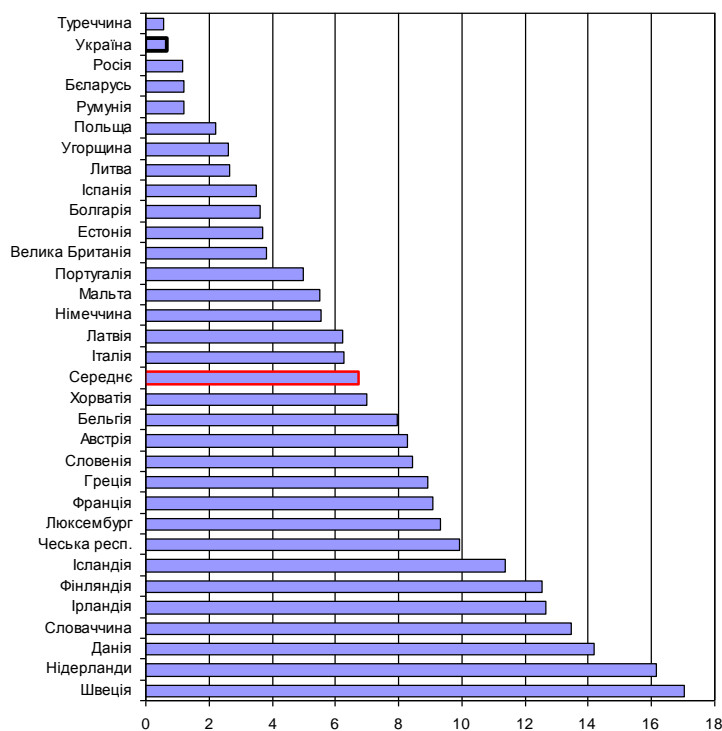

Рис. 9. Соціальна участь: Волонтерська неоплачувана робота на спортивних заходах або активного відпочинку, 1999–2001 рр., (%)

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

Таким чином, зростання міри активності соціальних акторів в Україні протягом 2000-х років було нерівномірним (за типами участі), що, на наш погляд, свідчить про накопичення внутрішніх протиріч. З іншого боку, як зазначалось вище, зростання лише рівня політичної участі не обов'язково призводить до позитивних зрушень у суспільстві і зміцненню демократичних інститутів.

З восени 2013 року Україну знову сколихнула хвиля політичної і громадянської активності. Наслідки цієї безпрецедентної активності виявилися драматичними і непередбачуваними і вимагають переосмислити оцінку соціальної якості українського суспільства. Для більш глибокого розуміння природи драматичних подій в нашій країні є важливим виявлення особливостей системи факторів політичної, громадянської і соціальної участі в Україні в порівнянні з іншими європейськими суспільствами. Важливим є те, наскільки гармонійним є зв'язок між різними типами участі.

Новітні дослідження засвідчують відмінності впливу різних факторів. Р.Далтон, А. ван Сікл і С. Велдон продемонстрували, що сучасна протестна політична активність зростає не через незадоволення діяльністю уряду, а через збільшення ресурсів для участі внаслідок економічного і політичного розвитку [Dalton et al., 2010]. Іншими словами, в розвинених суспільствах покращення економічної безпеки позитивно впливає на прояви іншого компоненту соціальної якості.

К.Вельцель і Ф.Дойч виявили підсилюючий ефект поширення емансипаційних цінностей в суспільстві, що говорить на користь культурно-ціннісної моделі участі [Welzel, Deutsch, 2012]. Згідно з моделлю модернізації Р.Інглхарта і К.Вельцеля цінності є мотивами діяльності і в процесі економічного розвитку збільшується число тих, хто є носієм пост-матеріалістичних цінностей [Inglehart, Welzel, 2005]. Результати наших попередніх досліджень свідчать про те, що в Україні ціннісні орієнтації є чинником політичної участі населення, оскільки зміна ціннісних орієнтацій від матеріалістичних через змішаний тип до пост-матеріалістичних цінностей збільшує співвідношення шансів на участь або можливу участь у демонстраціях і бойкотах, навіть якщо контролювати рівень доходу, освіти, задоволеності життям, вік і стать [Савельєв, 2014]. Присутність такого фактору наближує Україну як до західноєвропейського (Німеччина), так й східноєвропейського суспільства (Польща), проте відрізняє її від пострадянської країни Росії.

В той же час, можна констатувати, що в пострадянських країнах, в тому числі, в Україні, існували проблеми з трансляцією суб'єктивної незадоволеності громадян в площину конструктивної політичної дії з метою покращення ситуації. Про це свідчить відсутність зв'язку між рівнем задоволеності життям і політичною участю в Україні, який простежується в більш розвинених суспільствах [Савельєв, 2014]. Це може бути можливим поясненням проблем ефективного функціонування політичної системи в Україні і вибуховим характером періодичного зростання політичної активності.

Проте, як демонструє описативна статистика, за показниками політичної участі Україна відрізняється значно менше від середньоєвропейських значень і західноєвропейських розвинених країн ніж за рівнем громадянської і соціальної участі. Крім того, оскільки політична участь є в значній мірі такою, що скерована політичними елітами, надзвичайно важливими для характеристики соціальної якості суспільства є саме прояви громадянської і соціальної участі, які вимірюються через волонтерську роботу (добровільну допомогу). Громадянська участь свідчить про ефективність громадянського суспільства і міру підтримки добровільних об'єднань громадян. Соціальна участь вказує на рівень солідарності, взаємодопомоги і кооперативної поведінки

в суспільстві.

На відміну від політичної участі, як показує аналіз за допомогою бінарної логістичної регресії, ціннісні орієнтації не мають суттєвого впливу на громадянську активність в Україні (див. табл. 1). З усіх шести країн, що порівнюються, вони є значущим фактором лише у Франції (логарифм співвідношення шансів = 0.458, z статистика = 2.82, $p < 0.01$), якщо контролювати інші фактори. Не тільки в пострадянських країнах, але й Німеччині і Польщі ціннісні орієнтації не пов'язані з громадянською активністю.

Таблиця 1

Фактори громадянської участі (волонтерська робота для громадських організацій)						
(«Чи брали участь у волонтерській роботі?» Четверта хвиля EVS 2008-2010 рр. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти)						
	Україна	Німеччина	Франція	Польща	Росія	Білорусь
пост-матеріалістичні цінності	0.237 (1.01)	0.023 (0.16)	0.458** (2.82)	0.244 (1.07)	0.259 (0.79)	0.045 (0.30)
рівень доходу	0.064 (0.38)	0.180 (1.52)	0.160 (1.14)	0.085 (0.48)	-0.118 (-0.50)	0.049 (0.39)
задоволеність життям	0.115* (2.03)	0.177*** (3.46)	0.038 (0.70)	0.140 (1.85)	0.116 (1.50)	0.004 (0.08)
рівень освіти	0.207* (2.38)	0.240*** (3.64)	0.113* (2.03)	0.008 (0.10)	0.243* (2.19)	0.202** (3.10)
Константа	-5.438*** (-7.15)	-5.340*** (-9.89)	-4.570*** (-8.21)	-4.508*** (-5.93)	-5.898*** (-6.14)	-3.552*** (-6.68)
N	1293	1749	1341	1099	1230	1307

z статистика в дужках

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Джерело: EVS (2011). *European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File*

Єдиним значущим фактором для більшості країн крім Польщі є рівень освіти. Люди з більш високим рівнем освіти є більш схильними для надання добровільної допомоги громадським організаціям – в Україні, Німеччині, Франції, Росії і Білорусі, тобто як в західноєвропейських, так й в пострадянських.

Рівень доходу в моделі з чотирма предикторами не впливає на громадянську участь в жодній з країн, що аналізуються. Втім, якщо не контролювати інші фактори, то дохід є значущим в західноєвропейських суспільствах: Німеччині (логарифм співвідношення шансів = 0.435, z статистика = 4.06, $p < 0.001$) і Франції (логарифм співвідношення шансів = 0.353, z статистика = 2.78, $p < 0.01$).

Важливо підкреслити, що рівень задоволеністю життям є чинником не лише в Німеччині, а й в Україні (логарифм співвідношення шансів = 0.115, z статистика = 2.03, $p < 0.05$). На відміну від політичної активності, зв'язок в даному випадку позитивний: ті, хто більше задоволені життям, більше схильні надавати добровільну допомогу.

Система факторів соціальної участі, яка вимірюється як волонтерська робота в соціальній сфері і допомога іншим, дещо відрізняється від громадянської (див. табл. 2). В Україні жоден фактор, який включений до моделі, не є значущим, навіть за умов відсутності контролю інших факторів. В інших країнах, що обрані для порівняння, існують свої особливості. Як й для громадянської участі, пост-матеріалістичні цінності є важливими у Франції (логарифм співвідношення шансів = 0.451, z статистика = 3.77, $p < 0.001$) і, дещо несподівано, в пострадянській Білорусі (логарифм співвідношення шансів = 0.435, z статистика = 2.05, $p < 0.05$). Крім того, пост-матеріалістичні цінності збільшують шанс участі у волонтерській роботі в Німеччині, якщо не контролювати інші фактори (логарифм співвідношення шансів = 0.313, z статистика = 2.93, $p < 0.01$).

У Франції, Німеччині і Польщі чинником, що дозволяє спрогнозувати волонтерську діяльність в соціальній сфері, також є рівень задоволеністю життям. Як зазначалось, цей фактор так само є важливим для громадянської участі в Німеччині і Україні. Більш високий рівень освіти пов'язаний з наданням добровільної

допомоги в соціальній сфері в Німеччині, Польщі і Білорусі, якщо контролювати інші фактори. Німеччина також виявилась єдиною країною, в якій збільшення ресурсів (рівня доходу) є значущим фактором в моделі з чотирма предикторами. За умов відсутності контролю інших факторів дохід має позитивний зв'язок з рівнем соціальної участі у Франції (логарифм співвідношення шансів = 0.245, z статистика = 2.70, $p < 0.01$) і Польщі (логарифм співвідношення шансів = 0.627, z статистика = 2.54, $p < 0.05$).

Таблиця 2

Фактори соціальної участі (волонтерська робота в соціальній сфері) («Чи брали участь у волонтерській роботі?» Четверта хвиля EVS 2008-2010 рр. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти)						
	Україна	Німеччина	Франція	Польща	Росія	Білорусь
пост-матеріалістичні цінності	0.748 (1.86)	0.171 (1.45)	0.451*** (3.77)	-0.016 (-0.05)	0.361 (0.82)	0.435* (2.05)
рівень доходу	0.009 (0.03)	0.420*** (4.26)	0.083 (0.82)	0.249 (0.94)	-0.072 (-0.22)	0.090 (0.55)
задоволеність життям	0.019 (0.22)	0.142*** (3.44)	0.094* (2.35)	0.272* (2.10)	0.083 (0.81)	0.042 (0.63)
рівень освіти	0.284 (1.82)	0.150** (2.77)	0.070 (1.78)	0.374** (2.95)	0.179 (1.21)	0.233* (2.34)
Константа	-7.218*** (-5.37)	-4.859*** (-11.03)	-3.706*** (-9.14)	-8.347*** (-6.05)	-6.164*** (-4.90)	-5.662*** (-6.74)
N	1294	1749	1341	1095	1229	1307

z статистика в дужках

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Джерело: EVS (2011). *European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File*

Таким чином, в Україні ціннісні орієнтації визначають рівень активності в політичній сфері, проте ані в громадянській, ані в соціальній. Проте, цінності не є вирішальним фактором в інших суспільствах, що є основою для порівняння. Лише у Франції схильність до пост-матеріалістичних цінностей позитивно впливає на громадянську і соціальну участь, а також в Білорусі на соціальну. З'ясування ролі цього фактору потребуватиме подальших досліджень, враховуючи те, що в Україні кількість людей, що поділяють пост-матеріалістичні цінності, є дуже малою.

Іншим важливим чинником громадянської і соціальної участі в розвинених суспільствах є рівень задоволеності життям. Результати аналізу свідчать, що в Німеччині існує ефективний механізм трансформації задоволеності життям соціальними акторами у площину реальної дії в громадянській і соціальній сферах (всі коефіцієнти значущі на рівні $p < 0.001$). В пострадянських країнах Росії і Білорусі з авторитарними політичними режимами він відсутній. В Україні він функціонує лише в громадянській сфері, а у Франції і Польщі – в соціальній. Слід зазначити, що подібний механізм є не менш важливим, ніж той, що визначає політичні дії. Якщо незадоволеність спричиняє політичну активність, через яку стає можливим вплинути на процес прийняття рішень, подолати наявні проблеми і змінити ситуацію на краще, то задоволеність життям може викликати бажання надати допомогу тим, хто її потребує, підтримати інших, зробити власний внесок в розбудову своєї громади. Це інший, але не менш результативний, спосіб покращення соціальної реальності, якості суспільства завдяки активній позиції.

У запропонованій моделі рівень доходу не виявився значущим фактором (за винятком Німеччини). Втім, слід зазначити, що лише для ресурсної моделі без включення інших змінних рівень доходу впливає на громадянську участь в Німеччині і Франції і на соціальну участь в Німеччині, Франції і Польщі. Більшість коефіцієнтів цього предиктора виявилися статистично незначущими так само й в регресійних моделях для політичної активності, в тому числі, й для Німеччини [Савельєв, 2014]. Це можна проінтерпретувати як те, що наявність матеріальних ресурсів не є вирішальною для політичної, громадянської і соціальної участі (за

винятком останньої в Німеччині) в країнах, що порівнюються, за умов контролю інших предикторів. Згідно з ресурсною моделлю участі такий зв'язок повинен бути. Проте можна припустити, що наявність ресурсів (а це не тільки гроші, а й організаційні та комунікативні здібності, наявність вільного часу і соціальні навички), сама по собі не призводить до підвищення рівня участі.

Можна зробити висновок, що, принаймні, в компоненті доходу ресурсна модель не є адекватною для прогнозування громадянської і соціальної участі в Україні. Передусім, некоректно пояснювати низький рівень участі в деяких пострадянських країнах бідністю значної частини населення – адже зростання доходу не означає підвищення активності в громадянській і соціальній сфері. Це відрізняє таку активність в Україні від політичної участі. Якщо заможніші українці мають більше шансів взяти участь у санкціонованих демонстраціях [Савельєв, 2014], то зростання рівня доходу не призводить до реального надання допомоги поза межами родини.

Крім того, в Україні фактично відбувається зменшення числа тих, хто залучений до волонтерської діяльності – з 10.4% у 1999 році до 6.3% у 2008 році [EVS, 2011]. Причому, за цей період кількість людей з низькими доходами зменшилась, а людей з високими доходами збільшилась на понад 12% [EVS, 2011]. Іншими словами, економічна безпека за цей період в Україні зросла. Проте, за рівнем доходів зниження участі відбулося саме в групі людей з високими доходами – з 6.6% у 1999 році до 2.1% у 2008 році (добровільна допомога в соціальній сфері) і з 11% у 1999 році до 6% у 2008 році (добровільна допомога громадським організаціям), в той час як серед людей з низькими і середніми доходами зниження було в межах статистичної похибки [EVS, 2011].

Тажливим моментом адекватності соціального включення населення України є взаємозв'язок між різними типами участі. Порівняльні дослідження демонструють, що на рівні суспільства як одиниці аналізу європейські країни «з високим рівнем участі за одним показником, швидше за все, мають схожий рівень за більшістю інших показників» [Newton, 2007].

Важливим моментом адекватності соціального включення населення України є взаємозв'язок між різними типами участі. Порівняльні дослідження демонструють, що на рівні суспільства як одиниці аналізу європейські країни «з високим рівнем участі за одним показником, швидше за все, мають схожий рівень за більшістю інших показників» [Newton, 2007].

Наша гіпотеза полягає в тому, що вища соціальна якість передбачає багатоманітність форм активності як проявів соціального включення. Тобто участь соціальних акторів має кумулятивний характер, що робить їх більш включеними до життя суспільства в його різних сферах.

З попереднього аналізу було встановлено, що в період 2000-х років в Україні зростав рівень політичної участі на тлі незмінного рівня громадянської і соціальної участі або, навіть його зменшення. В більш розвинених країнах таких коливань не спостерігалось. Проте постає питання, чи існує зв'язок між політичною участю і типами участі, що сполучені із наданням добровільної допомоги?

Таблиця 3

Волонтерська робота (добровільна допомога) і політична участь
 («Чи брали участь у волонтерській роботі?» Четверта хвиля EVS 2008-2010 рр. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти)

	Україна	Німеччина	Франція	Польща	Росія	Білорусь
участь у санкціонованих	-0.264	-0.265**	-0.465***	-0.507*	-0.263	-0.084
/ мирних демонстраціях	(-1.71)	(-3.25)	(-4.44)	(-2.53)	(-1.33)	(-0.68)
участь у бойкотах	0.076	-0.181 ^a	-0.378**	-0.028	-0.0495	-0.106
	(0.34)	(-1.89)	(-3.48)	(-0.12)	(-0.18)	(-0.52)
Константа	-2.269***	-0.437*	0.205	-1.304**	-2.181**	-1.374**
	(-4.10)	(-1.97)	(0.95)	(-2.82)	(-3.12)	(-2.60)
N	1429	1864	1478	1301	1367	1390

z статистика в дужках

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

^a $p = 0.059$

Джерело: EVS (2011). *European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File*

Наша гіпотеза була підтверджена для розвинених західноєвропейських суспільств, а також, частково, Польщі. Як показує аналіз за допомогою бінарної логістичної регресії, люди, які беруть участь у

конвенціональній формі політичної активності (мирних демонстраціях) або могли би взяти участь, більш схильні до надання добровільної допомоги у Франції, Німеччині і Польщі (див. табл. 3). Волонтерська робота також має позитивний статистично значущий зв'язок з неконвенціональною формою політичної активності – участю у бойкотах, у Франції. Цей зв'язок також існує в Німеччині і Польщі, якщо не контролювати фактор участі у демонстраціях. В Німеччині логарифм співвідношення шансів = -0.323, z статистика = -3.77, $p < 0.001$. В Польщі коефіцієнт менш значущий: логарифм співвідношення шансів = -0.382, z статистика = -2.17, $p < 0.05$. У випадку Німеччини навіть при контролі участі у демонстраціях значущість z статистики коефіцієнта є високою $p = 0.059$, тобто граничною на рівні довірчої ймовірності 95%. Відмінність впливу факторів конвенціональної і неконвенціональної політичної участі, звичайно, пояснюється тим, що люди, які є активним у формі мирних демонстрацій, частіше долучаються й до бойкотів.

На протипагу обраним країнам ЄС зі стабільними демократичними інститутами, в Україні, Білорусі й Росії зв'язок між політичною участю і волонтерською діяльністю, на жаль, відсутній (див. табл. 3). Це означає, що в пострадянських країнах незалежно від того, наскільки людина є включеною до політичної сфери суспільства (в конвенціональній чи неконвенціональній формі), ймовірність її включення в громадянській і соціальній сфері в аспекті надання добровільної допомоги не збільшується. Отже, соціальне включення не є повноцінним і, відповідно, знижується соціальна якість.

На наш погляд, взаємозв'язок між різними типами участі є надзвичайно важливим для стабільного функціонування суспільства та його розвитку. Адже можна припустити, що політичний тиск у випадку відсутності такого зв'язку здійснюється переважно з партикулярних інтересів без дотримання певного рівня солідарності в суспільстві і спрямованості на взаємодопомогу і суспільний діалог. А це знижує ефективність політичної участі соціальних агентів, робить її менш конструктивною. Як показали події в Україні, в деяких випадках вона виявилась руйнівною. Відсутність подібного зв'язку також пояснює, чому зростання рівня політичної активності в Україні в останнє десятиліття не супроводжувалось одночасним підвищенням громадянської і соціальної участі [Савельєв, 2013].

Висновки

Соціальне включення може вимірюватись через індикатори політичної, громадянської і соціальної участі, що дозволяє оцінити один з компонентів соціальної якості українського суспільства в контексті інших країн Східної і Західної Європи. Аналіз даних третьої (1999-2001) і четвертої (2008-2010) хвилі Європейського дослідження цінностей продемонстрував суперечливість тенденцій різних типів участі в Україні з кінця 1990-х протягом 2000-х років. Україна мала відносно високі показники політичної участі, які зростали і були близькі до середньоєвропейських значень. Водночас, рівень громадянської і соціальної участі залишався значно нижчим на тлі протилежної тенденції в більшості країн Європи. В Україні відбулося зменшення числа тих, хто залучений до волонтерської діяльності. Дуже низька активність українців спостерігається у важливих сферах захисту прав людини і природоохоронної діяльності. Адже ключовими факторами є саме види громадських організацій, які є каналом участі, їхня незалежність від інститутів держави та здатність ефективно впливати на діяльність цих інститутів і процес прийняття суспільно важливих рішень.

Позитивним моментом соціальної якості виявилось те, що на протипагу Росії і Білорусі з авторитарними політичними режими в Україні функціонує механізм конвертації задоволеності життям соціальними акторами у площину реальної дії в громадянській сфері. Подібно до інших країн крім Німеччини, в Україні зростання доходів (економічна безпека) на індивідуальному рівні не спричиняє підвищення соціального включення як компоненту якості суспільства. Перевірка гіпотези взаємозв'язку типів участі показала, що, на відміну від західноєвропейських країн і Польщі, в Україні подібно до інших пострадянських суспільств добровільна волонтерська допомога не обумовлюється політичною активністю на індивідуальному рівні. Отже, в цих суспільствах соціальне включення не є гармонійним, що визначає відповідний рівень соціальної якості.

За структурою факторів громадянської і соціальної участі Україна має спільні риси як з демократичними країнами – Німеччиною, Францією і Польщею, так й з авторитарними Росією і Білоруссю, що створює суперечливу картину перспектив ефективного включення до суспільного життя українського населення. Глибока суспільна криза в Україні 2013-2014 років, на наш погляд, підтверджує наявну суперечливість. Зростання політичної активності і диспропорційно низький рівень громадянської і соціальної участі вказують на проблеми соціального включення, які впливають на оцінку соціальної якості. Тому можна зробити висновок, що політичні процеси останнього часу без відповідних зрушень в сфері громадянської і соціальної участі не призведуть до посилення демократичних інститутів українського суспільства і створення стабільної системи консолідованої демократії.

В статті використовуються матеріали дослідження, що проводилося в рамках науково-дослідної теми № 11БФ017-01 «Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції» факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також в рамках проекту «Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України» цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Модернізація українського суспільства та економіки в контексті викликів XXI ст.».

References

1. Савельєв Ю.Б. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії / Ю.Савельєв // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. – 2012. – Випуск 3. – С. 33-41. [Savelyev Yu.B. Superechnosti kontseptsii sotsial'nogo vkiyuchennya i vklyuchennya: vpliv sotsial'no-politichnogo diskursu na sotsiologichni teorii // Visnik Kiivs'kogo natsional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka: Sotsiologiya. – 2012. – Vipusk 3. – S. 33-41.]
2. Савельєв Ю.Б. Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999-2010 роки) / Ю.Б.Савельєв // Український соціум. – 2013. – № 2. – С. 77-98. [Savelyev Yu.B. Uchast' yak proyav sotsial'nogo vkiyuchennya v protsesi modernizatsii: Ukraina v evropeis'komu konteksti (1999-2010 roki) // Ukrain's'kii sotsium. – 2013. – № 2. – S. 77-98.]
3. Савельєв Ю.Б. Ціннісні передумови формування активної громадянської позиції як прояву соціального включення в процесі модернізації / Ю.Б. Савельєв // Український соціум. – 2014. – № 1(48). – С. 66-77. [Savelyev Yu.B. Tsinnisni peredumovi formuvannya

- aktivnoї gromadyans'koї pozitsii yak proyavu sotsial'nogo vplyuchennya v protsesi modernizatsii // Ukraїns'kii sotsium. – 2014. – № 1(48). – S. 66-77.]
4. Abbott P., Wallace C. Explaining economic and social transformations in Post-Soviet Russia, Ukraine and Belarus // *European Societies*. – 2010. – Vol. 12, pp. 653-674.
 5. Abbott P., Wallace C. Social Quality: A Way to Measure the Quality of Society // *Social Indicators Research*. – 2012. – Vol. 108, pp. 153–167
 6. Acemoglu D. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty / Daron Acemoglu, James A. Robinson. – 1st ed. – New York: Crown Publishers, 2012.
 7. Atkinson A.B., Marlier E. Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. United Nations, New York, 2010
 8. Barnes S. Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies / S.Barnes, M.Kaase, editors. – Beverly Hills, Calif.: Sage, 1979.
 9. Burchardt T. Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure // *Understanding social exclusion*. Phil Agulnik, editor. Oxford, New York. Oxford University Press, 2002. p. 30-43.
 10. Cultural and Economic changes under cross-national perspective. Program of the 3rd International Annual Research Conference, the Higher School of Economics, Moscow, November 12-16, 2013. – [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://lcsr.hse.ru/en/Program2013>
 11. Dahrendorf R. Democracy and modernity: notes on the European experience / R.Dahrendorf // *Democracy and Modernity* / Edited by S.N. Eisenstadt. – Leiden: E.J. Brill, 1992. – P. 15 – 19.
 12. Dalton R. The Individual–Institutional Nexus of Protest Behaviour / Russell Dalton, Alix Van Sickle and Steven Weldon // *British Journal of Political Science*. – Vol. 40. – Issue 1. – 2010. – P. 51-73.
 13. European Network Indicators on Social Quality: Final Report / L. van der Maesen, A. Walker, M. Keizer. – European Foundation on Social Quality, May 2005.
 14. EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File. GESIS Data Archive, Cologne, Germany, ZA4804 Data File Version 2.0.0 (2011-12-30) DOI:10.4232/1.11005. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacat.gesis.org/obj/fCatalog/Catalog5>
 15. Inglehart R., Welzel C. Modernization, Cultural Change and Democracy : The Human Development Sequence / Ronald Inglehart and Christian Welzel. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
 16. Kymlicka W. Contemporary Political Philosophy / W.Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 2002.
 17. Marshall T. H. Citizenship and social class / T. H. Marshall and Tom Bottomore. – Concord, MA: Pluto Press, 1992 [1950].
 18. Newton K. Patterns of political and social participation in Europe / K.Newton, J. R.Montero // *Measuring Attitudes Cross-Nationally: Lessons from the European Social Survey* / Roger Jowell, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald, Gillian Eva Editors. – London: Sage, 2007 – P. 205-238.
 19. Norris P. Democratic Phoenix: reinventing political activism / P. Norris. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002
 20. Parsons T. The system of modern societies. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1971.
 21. Savelyev Y. Participation and Political Regimes in Contemporary Europe: Comparing Non-EU 'New Eastern Europe' with 'Old' and 'Recent' EU Member States / Ю.Б. Савельев // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія*. – 2013. – Випуск 4.
 22. Sen A. Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny. Social Development Papers No. 1, Asian Development Bank, June 2000.
 23. Silver H. Understanding Social Inclusion and Its Meaning for Australia // *Australian Journal of Social Issues*. Vol.45, No.2, 2010. p. 183-211.
 24. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms // *International Labour Review*, 1994, Vol. 133. p. 531-578.
 25. Touraine A. Thinking differently / A.Touraine. – Cambridge, Malden, Mass.: Polity Press, 2009.
 26. Turner B.S. Outline of a theory of citizenship / B.S. Turner // *Sociology*. – 1990. – Vol. 24. – No. 2. – P. 189–217.
 27. Turner B.S. The erosion of citizenship / B.S. Turner // *British Journal of Sociology*. – 2001. – Vol. 52. – No. 2. – P. 189–209.
 28. Wallace C. Changing patterns of civil society in Europe and America 1995-2005. Is Eastern Europe Different? / C.Wallace, F.Pichler, C.Haerpfer // *East European Politics and Societies*. – 2012. – Vol. 26 – No.1. – P. 3-19.
 29. Welzel C. The Role of Ordinary People in Democratization / Christian Welzel, Ronald Inglehart // *Journal of Democracy*. – 2008. – Volume 19. – Number 1. – P. 126-140.
 30. Welzel C. Emancipative values and non-violent protest: The Importance of 'Ecological' Effects / Christian Welzel, Franziska Deutsch // *British Journal of Political Science*. – Vol. 42. – Issue 2. – 2012. – P. 465 – 479.
 31. van der Maesen, L., Walker A. Indicators of Social Quality: Outcomes of the European Scientific Network // *European Journal of Social Quality*. – 2005. – Volume 5. – Numbers 1-2, pp. 8-24.
 32. van der Meer, T. The Politicized Participant: Ideology and Political Action in 20 Democracies / van der Meer, T., van Deth, J., Scheepers, P. // *Comparative Political Studies*. – 2009. – Vol. 42. – No. 11. – P. 1426-1457.

надійшла до редколегії 30.03.2015